

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Το βιβλίο αυτό ολοκληρώνεται σε συνθήκες επαναλαμβανόμενων εγκλεισμών (lockdown) για τον έλεγχο της διάδοσης της Covid-19. Η Αθήνα, μέσα στις συνθήκες αυτές, έχει αποκενωθεί από τις συνηθισμένες δραστηριότητες και το πλήθος των κατοίκων που τις υποστηρίζουν, ενώ θεσμικές ρυθμίσεις, οικονομικά μέτρα και παραλείψεις από την πλευρά της κυβέρνησης, με το πρόσχημα των έκτακτων συνθηκών της πανδημίας, έχουν πλήξει καίρια όσα (θεωρούσαμε ότι) συγκροτούν πυλώνες της αστικής ανάπτυξης, αλλά και της καθημερινότητας των πολλών. Αφενός την «οικονομία-όπως-την-ξέραμε» με τις διαχρονικά παρούσες μικρές επιχειρήσεις, την αυτοαπασχόληση, τη μικρή ιδιοκτησία ακινήτων και την κοινωνική διάχυση των προσόδων, και αφετέρου τις πολλαπλές λειτουργίες και περιεχόμενα του δημόσιου χώρου, όπως αυτά εκφράστηκαν διαχρονικά στους αγώνες για τη διεύρυνσή του, για τα κοινωνικά δικαιώματα, για την πρόσβαση στην παιδεία, την υγεία, την πρόνοια, για την ορατότητα και την παρουσία χωρίς αποκλεισμούς στον υλικό χώρο της πόλης.

Μεγάλες ομάδες του αστικού πληθυσμού, ήδη αποδυναμωμένες από μια δεκαετία λιτότητας και καταστροφικών μνημονιακών πολιτικών, βλέπουν τις δυνατότητες επιβίωσης να στενεύουν ακόμη περισσότερο. Ταυτόχρονα, πολλές δραστηριότητες, μεταξύ των οποίων η εκπαίδευση, η κατανάλωση, ένα μέρος της αμειβόμενης εργασίας σε ορισμένους τομείς μεταφέρονται στον άυλο χώρο του διαδικτύου, μόνιμα ή συγκυριακά, αφήνοντας τον δημόσιο χώρο της πόλης κενό. Παραμένουν όμως πάντα στο δρόμο και στο πόστο τους όλες εκείνες και εκείνοι που κινούν τις «αυτονόητες», και γι' αυτό αθέατες, λειτουργίες (καθαρίστριες, οδηγοί μέσω μαζικής μεταφοράς, εργαζόμενοι στην τροφοδοσία και στα καταστήματα τροφίμων...), όπως και οι εργαζόμενες και εργαζόμενοι στον κλάδο της υγείας.

Έχουν χαθεί (για την ώρα;) από την αστική καθημερινότητα όσα συνθέ-

τούν ένα αστικό τοπίο με οικείες εικόνες, ήχους και οσμές, όσα προκαλούν τυχαίες συναντήσεις και εμπρόθετες συναναστροφές: μαγαζιά με τα φώτα και τη βουή τους κατά μήκος των δρόμων, βιοτεχνίες, εργαστήρια και γραφεία με χιλιάδες εργαζόμενες και εργαζόμενους στους ορόφους των κτιρίων, πλανόδιοι έμποροι, θορυβώδη παιδιά που πάνε στο σχολείο, νέοι που μαζεύονται σε στέκια, γωνιές και πλατείες, ηλικιωμένοι που παρατηρούν τα πέρα-δώθε από τα παγκάκια, δημόσιες συναθροίσεις διεκδικητικού και μη χαρακτήρα, αμέριμνοι τουρίστες και καταναλωτές, βιαστικές νοικοκυρές, οχήματα κάθε είδους σε φρακαρισμένους δρόμους. Οι παραπάνω απώλειες, και πολλές ακόμη, μας αναγκάζουν να επαναπροσδιορίσουμε τους τρόπους με τους οποίους όχι μόνο βιώνουμε ατομικά και συλλογικά, αλλά και σκεφτόμαστε (για) την πόλη, καθώς αλλάζουν με γρήγορους ρυθμούς λειτουργίες, καθημερινότητες και συνθήκες συμβίωσης (διαφορετικών ομάδων και ατόμων), γύρω από τις οποίες έχουν συγκροτηθεί προσεγγίσεις για τον αστικό χώρο. Σε κάθε περίπτωση όμως, οι καινούργιες ιστορίες που μένει να ειπωθούν για την πόλη, και για τούτη την πόλη, εγγράφονται στο παλίμψηστο των χωρικών σχέσεων και αποτυπωμάτων από παλαιότερες διαδικασίες (Massey 1984).

Στις πόλεις, όπως ξέρουμε, συγκεντρώνεται, στην αρχή του 21ου αιώνα, το μεγαλύτερο μέρος του παγκόσμιου πληθυσμού. Είναι τόποι όπου αναμειγνύονται, αποκρύπτονται και εκτίθενται τρόποι παραγωγής, εργασίας καισχόλης, μορφές κατοικίας και κυκλοφορίας (ανθρώπων, αγαθών, πληροφορίας), πεδία επενδύσεων και τρόποι κατανάλωσης. Τόποι που φέρνουν σε γεωγραφική εγγύτητα ακραίες μορφές φτώχειας και πλούτου, που διαμορφώνουν με υλικούς και εικονικούς τρόπους πεδία επικοινωνίας και αλληλοδράσεων, συμβατικές και αποκλίνουσες ταυτότητες και επιλογές ζωής, και πολλά ακόμη. Είναι τόποι πολλαπλότητας, η οποία παραπέμπει σε διαφορετικούς κόσμους μέσα στην κάθε πόλη (Massey κ.ά. 1999). Έτσι, οι αναγνώσεις και ερμηνείες του αστικού φαινομένου δεν μπορεί παρά να είναι πολλαπλές. Ταυτόχρονα, παραμένουν επιλεκτικές, ακόμη και όταν θεωρούν τον εαυτό τους (συν)ολικό και μοναδικό.

Η ρητορεία της εξουσίας και ο λόγος των ειδικών εστιάζουν συνήθως στα μεγάλα έργα, στις μεγάλες παρεμβάσεις, στις κινήσεις των μεγάλων ανδρών. Διαμορφώνεται έτσι μια «κυρίαρχη αφήγηση», η οποία εκφράζεται (ή κάποτε υπονοείται) και σε επίσημες πολιτικές, σχεδιασμούς και έργα για την πόλη. Παράλληλα όμως αναπτύσσονται πολλαπλές αφηγήσεις (ομάδων) κατοίκων, όπως αυτές αποτυπώνονται στις διαφορετικές εμπειρίες, στην τεχνογνωσία (know-how) της ζωής στην πόλη. Πρόκειται για μια τεχνογνωσία που διαμορφώνεται και από όσα εμπεριέχει η κυρίαρχη αφήγηση, αλλά κυρίως αρθρώνεται γύρω από τα μικρά και καθημερινά, γύρω από την αθέατη εργασία των γυναικών, γύρω από τη μικροκλίμακα των τόπων όπου εκτυλίσσεται η καθημερινή ζωή,

καθώς και γύρω από συνδέσεις του τόπου με υπερτοπικές έως παγκόσμιες διαδικασίες (Massey 1991).

Στο βιβλίο αυτό επιχειρώ μια προσέγγιση της πόλης μέσα από τη μελέτη της Αθήνας και της καθημερινότητας διαφορετικών (ομάδων) γυναικών. Στο επίκεντρο των αναζητήσεών μου βρίσκεται η *αθέατη, μη αμειβόμενη και υποτιμημένη εργασία των γυναικών, και η συμβολή της στη συγκρότηση της πόλης*. Όπως υποστηρίζω αναλυτικότερα στα επόμενα κεφάλαια, η εργασία αυτή, που επιτελείται ως «αγάπη, προσφορά και φροντίδα», καθιστά την πόλη και επιμέρους περιοχές της χώρο βιώσιμο και βιωμένο, στον οποίο εγγράφονται κύκλοι επένδυσης κεφαλαίου και πραγματοποίησης κερδών, συγκροτούνται ανεκτές, αν και συχνά δύσκολες, συνθήκες ζωής, οικοδομούνται τρόποι συμβίωσης και κοινωνικής συνοχής.

Η έρευνά μου εστιάζει ρητά στον κόσμο των γυναικών, χωρίς να συμμερίζεται κοινότοπες αντιλήψεις για μια σταθερή και σχεδόν ακίνητη έμφυλη ταυτότητα, συνεχώς διαθέσιμη για ανακάλυψη και περιγραφή (Μοί 1999). Αντίθετα, η μελέτη της Αθήνας, καθώς και η οπτική του χώρου ως πεδίου (συν) ύπαρξης της πολλαπλότητας, αναδεικνύουν τις μεταλλασσόμενες ιδέες για το τι συγκροτεί τις «γυναίκες» σε διαφορετικούς τόπους και χρόνους, καθώς και τους προσωπικούς και συλλογικούς προσδιορισμούς που επιχειρούν διαφορετικές γυναίκες μέσα από συγκεκριμένους συνδυασμούς δημόσιου και ιδιωτικού/προσωπικού, κίνησης και στάσης (ή και εγκλωβισμού), αποδοχής και απόρριψης καθιερωμένων απόψεων και πρακτικών, καθημερινών ανατροπών και συλλογικών αγώνων. Όλα αυτά, εντέλει, οδηγούν σε σύνθετες έμφυλες υποκειμενικότητες, αλλά και διαμορφώνουν αστικότητες σε συγκεκριμένα χωρικά και χρονικά συμφραζόμενα.

Οι πιο πάνω προβληματισμοί εντάσσονται στις φεμινιστικές προσεγγίσεις που εισάγονται στη μελέτη της πόλης στον απόηχο της εμβληματικής χρονιάς 1968. Οι προσεγγίσεις αυτές αποκάλυψαν τις έμφυλες, αν και άρρητες, επιλογές καθιερωμένων θεωρητικών και ερμηνευτικών σχημάτων και μεθοδολογικών επιλογών, αναδεικνύοντας τη σημασία της θέσης/τοποθέτησης (standpoint) (πολιτικής, επιστημονικής, προσωπικής), η οποία καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τα ερωτήματα και το «τι βλέπει» κάθε προσέγγιση και ερμηνεία, όπως καθορίζει και το ειδικό βάρος όσων βλέπει. Στο πλαίσιο αυτό αμφισβητείται η επίκληση αντικειμενικής θεώρησης, απαιτείται όμως μέγιστη διαφάνεια μεθόδων και προσοχή στην εμβέλεια των αποτελεσμάτων της έρευνας και στις γενικεύσεις.

ΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Τα κεφάλαια στα οποία διαρθρώνεται το βιβλίο δεν αποτελούν μια ακόμη «γεωγραφία της Αθήνας» από την πτώση της Δικτατορίας ως την κυβέρνηση της Αριστεράς. Μέσα από τρεις μελέτες περίπτωσης, στο Πέραμα, την Ηλιούπολη και την Κυψέλη, και σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, αναζητώ τα ίχνη της –μεταβαλλόμενης– αθέατης εργασίας των γυναικών και τους τρόπους με τους οποίους αυτή συνέβαλε καταλυτικά στη συγκρότηση των πιο πάνω περιοχών και της πόλης γενικότερα.¹ Οι μελέτες περίπτωσης δεν εκτυλίσσονται διαδοχικά ή συνεχόμενα στο χρόνο, ενώ πολλές διαδικασίες συνυπάρχουν διαχρονικά με διαφορετική βαρύτητα. Το Πέραμα, η Ηλιούπολη, η Κυψέλη αντιστοιχούν σε διαφορετικές όψεις αστικής ανάπτυξης στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας, όψεις που χαρακτηρίζουν την περίοδο στην οποία αναφέρεται η έρευνα. Ταυτόχρονα, αναδεικνύουν τις συνθήκες και τους όρους με τους οποίους πραγματοποιείται η οικιακή εργασία και φροντίδα στα συγκεκριμένα κάθε φορά χωροχρονικά συμφραζόμενα, όπου το φύλο επιτελείται και συν-συγκροτείται με άλλα κοινωνικά χαρακτηριστικά και διαδικασίες.

Το κεφάλαιο 2, *Θεωρητικές αναζητήσεις σε μεταβαλλόμενες συγκυρίες*, αναφέρεται συνοπτικά σε ζητήματα που αναδεικνύουν τα επόμενα κεφάλαια και απασχολούν για αρκετές δεκαετίες τις φεμινιστικές και έμφυλες προσεγγίσεις για το χώρο και την πόλη. Η αναγκαία αμφισβήτηση κυρίαρχων αφηγήσεων απαιτεί τη συγκρότηση αναλυτικών κατηγοριών και μεθόδων που κάνουν ορατές τις εμπειρίες διαφορετικών γυναικών και συμβάλλουν ώστε οι φωνές τους να ακουστούν, καθώς παράγουν μια διαφορετική γνώση για την πόλη.

Το κεφάλαιο 3, *Η Αθήνα μετά τη Δικτατορία*, ανιχνεύει κάποιες σταθερές στην ανάπτυξη της πόλης, οι οποίες εμπεδώνονται μετά το 1974, παράλληλα και σε συνάρτηση με κληρονομημένες από παλιότερα διαδικασίες και προσαρμογές στα εκάστοτε νέα συμφραζόμενα – διαδικασίες και προσαρμογές οι οποίες προσδιορίζουν τις συνθήκες μέσα στις οποίες επιτελείται η αθέατη εργασία των γυναικών. Έτσι, γίνεται λόγος για τη διάχυση της οικονομικής δραστηριότητας και της απασχόλησης σε μικρές επιχειρήσεις, για τη (μικρή) ιδιοκτησία ως κατεξοχήν μηχανισμό ένταξης στην πόλη, για τον κεντρικό ρόλο της οικογένειας στην καθημερινή επιβίωση, την παραγωγική δυναμική και την κοινωνική αναπαραγωγή, για τις άτυπες πρακτικές που είναι παρούσες διαχρονικά σε κάθε όψη της αστικής καθημερινότητας.

1. Είναι μάλλον περιττό να υπογραμμίσω πως τα στοιχεία για την αθέατη εργασία των γυναικών είναι δυσεύρετα και οι καθιερωμένες μέθοδοι –στατιστικής κυρίως– καταγραφής πολύ λίγο αποτυπώνουν τον όγκο και τη σημασία της. Σε κάθε κεφάλαιο του βιβλίου παρουσιάζονται οι μέθοδοι συγκέντρωσης του υλικού που αναλύεται.

Τα επόμενα τρία κεφάλαια αναφέρονται στις τρεις μελέτες περίπτωσης. Καθένα από αυτά περιλαμβάνει μια σύντομη αναφορά σε όσα συμβαίνουν στη μητροπολιτική Αθήνα την περίοδο που εξετάζει. Πιο συγκεκριμένα, το κεφάλαιο 4, «*Εκτός Σχεδίου*»: *Το Πέραμα πέρα από τη βάρδια και τη ΝΕΖ*², εστιάζει στην περίοδο 1973-1981, κατά την οποία το Πέραμα αποτελεί εμβληματικό, αν και ιδιαίτερο, παράδειγμα αγώνων για την κατοικία και την ανάπτυξη της πόλης μέσω της αυθαίρετης εκτός σχεδίου δόμησης. Εδώ, η βαριά, χειρωνακτική εργασία των γυναικών στο σπίτι και τον περίγυρό του συμβάλλει στο «χτίσιμο» του Περάματος ως μιας αστικής γειτονιάς, μέσα από έναν αγώνα για την επιβίωση, την εξασφάλιση της στέγης και τη διαμόρφωση μιας υποφερτής καθημερινότητας, τόσο σε περιόδους ανάπτυξης της ναυπηγοεπισκευής και υψηλών αμοιβών των ανδρών όσο και στα επαναλαμβανόμενα διαστήματα αναδουλειάς τους και γενικευμένης ένδειας.

Το κεφάλαιο 5, *Ηλιούπολη: Καθημερινότητες γυναικών στη σχεδιασμένη κηπούπολη*, αναφέρεται στις διαδικασίες πύκνωσης περιφερειακών γειτονιών της Αθήνας, όπως αυτή συνέβη από τη δεκαετία του 1980 και μετά, αξιοποιώντας τις δυνατότητες νόμων της Δικτατορίας για εντατικότερη ανοικοδόμηση. Οι συνθήκες κατοίκησης είναι προφανώς αναβαθμισμένες σε σχέση με τις περιοχές αυθαιρέτων, αλλά οι τεχνικές και κοινωνικές υποδομές δεν παρακολουθούν την αύξηση και την κοινωνική διαφοροποίηση του πληθυσμού, ενώ οι συνδέσεις με άλλες περιοχές της πόλης παραμένουν περιορισμένες. Ο όγκος και οι συνθήκες της αναγκαίας οικιακής εργασίας και φροντίδας συναρτώνται με τον κύκλο ζωής και τις περιορισμένες δυνατότητες εξυπηρέτησης και απασχόλησης που προσφέρονται σε ακτίνα σύντομων καθημερινών μετακινήσεων. Μάλιστα, η διαχείριση της απλήρωτης εργασίας στο σπίτι συναντάει σημαντικά εμπόδια στην άρνηση των ανδρών να τη μοιραστούν και σε κοινωνικές αντιλήψεις για τον πρόπονα καταμερισμό εργασίας μέσα σε κάθε νοικοκυριό.

Στο κεφάλαιο 6, *Ιχνηλατώντας την (επανα)κατοίκηση του κέντρου στην Κυψέλη*, μελετώ τις αναδιαρθρώσεις της οικιακής εργασίας και φροντίδας, που συνδέονται με την εμπλοκή σημαντικού αριθμού μεταναστριών σ' αυτήν. Η εγκατάσταση μεταναστευτικών νοικοκυριών στις κεντρικές γειτονιές της πόλης φέρνει νέες δυναμικές και πολιτισμικές πρακτικές και εισάγει στο πεδίο μελέτης της πόλης ερωτήματα ένταξης/αποκλεισμού, συμβίωσης με την ετερότητα, διαχείρισης της ρατσιστικής βίας, νέων χρήσεων και ερμηνειών του δημόσιου χώρου. Οι αργές διαδικασίες μεταβολών και προσαρμογών διαμορφώνουν ανεκτές καθημερινότητες μέσα από σχέσεις γειτονίας που οικοδομούνται (και) από την αθέατη εργασία γυναικών διαφορετικών εθνοτήτων.

Το κεφάλαιο 7, *Σκέψεις και ανοιχτά ερωτήματα*, συνοψίζει ορισμένα από

2. ΝΕΖ: Ναυπηγοεπισκευαστική Ζώνη.

τα ζητήματα που αναδύονται στα προηγούμενα κεφάλαια και επιχειρεί να ιχνηλατήσει τις μεταλλαγές τους στις συνθήκες της πολύπλευρης κρίσης μετά το 2008, στα χρόνια των Μνημονίων και της ακραίας λιτότητας.

«ΕΙΝΑΙ ΠΑΙΔΙΑ ΠΟΛΛΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΤΑ ΛΟΓΙΑ ΜΑΣ»³

Το βιβλίο αυτό βρίσκεται πολλά χρόνια σε διαδικασία «κατασκευής», για λόγους που έχουν να κάνουν με «τα πράγματα της ζωής», προσωπικής και πανεπιστημιακής, που συχνά επιβάλλουν δικές τους προτεραιότητες και χρονικότητες, παραδείγματα των οποίων περιλαμβάνονται άλλωστε και στις σελίδες που ακολουθούν. Στα χρόνια αυτά, μέσα σε μεταβαλλόμενες τοπικές και παγκόσμιες συγκυρίες, ο προβληματισμός μου για την πόλη έχει περάσει, όπως είναι αναμενόμενο, από σύνθετες διαδρομές και στάσεις, οι οποίες συνδέονται με συνομιλίες, υλικές και διανοητικές, με πολλές και πολλούς που δραστηριοποιούνται στη μελέτη της πόλης, αλλά και στους πολιτικούς χώρους και τους καθημερινούς τόπους δουλειάς καισχόλης όπου βρέθηκα. Συναντήσεις, αποχωρισμοί, απορρίψεις, διασταυρώσεις, κοινές και αποκλίνουσες πορείες καθόρισαν τους τρόπους με τους οποίους σκέφτομαι την πόλη και δύσκολα αποτυπώνονται σε μία γραμμική αφήγηση.

Στους μαϊάνδρους των πολύχρονων πλέον αναζητήσεων, σημαντικό ρόλο έπαιξε η συνάντησή μου με την ομάδα Women in Planning, όταν βρισκόμουν για μεταπτυχιακές σπουδές στην Καλιφόρνια (UCLA, 1975-1977) και, αργότερα, με την ομάδα Women and Geography Study Group του Ινστιτούτου Βρετανών Γεωγράφων (IBG), κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της διδακτορικής μου διατριβής στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου (UCL, 1985-1990). Οι συναντήσεις αυτές με εισήγαγαν σε αναδυόμενους τότε προβληματισμούς που αναζητούσαν συσχετίσεις του αστικού φαινομένου και της ζωής στην πόλη με τα προτάγματα και τη δυναμική κινητοποίηση του γυναικείου/φεμινιστικού κινήματος στους συγκεκριμένους τόπους – και όχι μόνο. Αργότερα προστέθηκε η εμπλοκή μου με το πρόγραμμα Erasmus και η συμμετοχή μου στη συνδιοργάνωση του «εντατικού μαθήματος» (intensive course) *Φύλο και Γεωγραφία* (Gender and Geography) (1991-1999), καθώς και η πολύχρονη συνεργασία με την ομάδα Geografia i Género στο Αυτόνομο Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης, από τις οποίες προέκυψαν μακροχρόνιες επιστημονικές συνεργασίες και φιλίες ζωής. Στην Ελλάδα, πηγή έμπνευσης υπήρξε η πρωτοποριακή συνεισφορά φεμινιστριών ιστορικών, με πλούσια εκδοτική, συγγραφική, μεταφραστική, κινη-

3. Από το ποίημα «Επί σκηνής ΣΤ΄» της ποιητικής συλλογής «Τρία κρυφά ποιήματα» (1966) του Γιώργου Σεφέρη, *Ποιήματα*, Ίκαρος, Αθήνα 1977 (11η έκδ.), σ. 290.

ματική δραστηριότητα⁴, καθώς και η συγκρότηση και δυναμική παρουσία στο πανεπιστήμιο της Ομάδας Γυναικείων Σπουδών του ΑΠΘ⁵.

Το βιβλίο οφείλει πολλά στις δασκάλες και στους δασκάλους μου και μετέπειτα αγαπητούς φίλους και φίλες, όπως και στις συντρόφισσες και συντρόφους στο ΚΚΕ εσωτερικού, στο ΚΚΕ εσωτερικού-ΑΑ, στο Ευρωπαϊκό Φόρουμ Αριστερών Φεμινιστριών-ελληνικό τμήμα, στο περιοδικό *ΚΑΠΑ* και τις Γυναικείες Σελίδες του, στο Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών «Διοτίμα», στην εφημερίδα *Η Εποχή*. Δεν θα μπορούσε να έχει γραφτεί χωρίς την επιστημονική συνομιλία, τις αγωνιστικές κινητοποιήσεις, την καθημερινή συνύπαρξη με –και υποστήριξη από– τις συναδέλφισσες μιας ζωής στο ΕΜΠ και άλλα πανεπιστήμια της Ελλάδας και της ΕΕ, καθώς και τις φοιτήτριες και τους φοιτητές, προπτυχιακούς, μεταπτυχιακούς και διδακτορικούς, που παρακολούθησαν κριτικά τα μαθήματά μου/μας, ανανεώνοντας τους όρους της επιστημονικής (μας) συζήτησης.

Η τελική μορφή του κειμένου έχει ενσωματώσει τις ιδιαίτερα χρήσιμες και εποικοδομητικές παρατηρήσεις του Άρη Καλαντίδη, της Μάχης Καραλή, της Μάρως Κάτου, του Στρατή Μπουρνάζου, της Μαρίας Στρατηγάκη και του Κωστή Χατζημιχάλη, του οποίου τα σχόλια και η υποστήριξη συντροφεύουν την καθημερινή μας συμβίωση πάνω από τέσσερις δεκαετίες. Η τελική μορφή του κειμένου οφείλει πολλά στην επιμέλεια του Στρατή Μπουρνάζου και τη διάσημη μαστοριά του, ενώ η εικονογράφηση θα ήταν αδύνατη χωρίς τη φροντίδα της Σοφίας Θεοδωράκη. Τις και τους ευχαριστώ όλες και όλους, αν και, όπως συνηθίζουμε να λέμε, η ευθύνη για το ανά χείρας αποτέλεσμα παραμένει δική μου.

Οι ευχαριστίες εκφράζουν πολύ λίγο από το οφειλόμενο χρέος στις/στους Μαίρη Μαντουβάλου, Μαρία Μαυρίδου*, Αλέκα Μονεμβασίτου, Michael Edwards, Doreen Massey*, Maria Dolores Garcia Ramon, Σάσα Λαδά. Στις/στους Άννη Βρυχέα*, Mireia Baylina, Ζωή Γεωργίου, Ελένη Ηλιοπούλου, Μαρία Καραμεσίνη, Καίτη Κωσταβάρα*, Μαρία Λιάπη, Reggie Mödlich*, Gabriella Paolucci, Αγνή Παπαϊωάννου, Camille Schmoll, Kirsten Simonsen, Ed Soja*, Ελένη Συρίγου*, Ζώγια Χρονάκη*, Paola Vinay. Στις/στους Άγγελο Βαρβαρούση, Έρη Βαρουχάκη, Μανώλη Βότση, Κική Γρέβια, Φοίβο Καλλιτση, Όλγα Λαφαζάνη, Ρούλη Λυκογιάννη, Γιώργο Μαρνελάκη*, Ειρήνη Μίχα, Αλεξάνδρα Μούργου, Δημήτρη Μπαλαμπανίδη, Κατερίνα Παπασημάκη, Εύα

4. Μεταξύ πολλών, βλ. τα περιοδικά *Σκούπα* και *Δίνη*, τις μεταφράσεις φεμινιστικών βιβλίων από την Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, Αβδελά και Ψαρρά 1985 και 1997, Βαρίκα 1987, Παπαστεφανάκη 2009, Γκότση, Διαλέτη, Φουρναράκη 2015 και το Δίκτυο Ιστορικών για την Ιστορία των Γυναικών και του Φύλου.

5. Καθοριστική εδώ υπήρξε η διαχρονική «συνομιλία» μου με τη Σάσα Λαδά και η συνεργασία με τη Ζώγια Χρονάκη..

* Με αστερίσκο, πρόσωπα που δεν είναι πια εν ζωή.

Παπατζανή, Τρις Πολύζου, Πασχάλη Σαμαρίνη, Δήμητρα Σιατίτσα, Νίκη Σορβανή, Δήμητρα Σπανού, Πηνελόπη Φέτση, Σαλώμη Χατζηβασιλείου, Τιμόκλεια Ψαλλιδάκη.

Δυστυχώς δεν θα φτάσουν ποτέ οι ευχαριστίες μου στις γυναίκες που μοιράστηκαν μαζί μου τις εμπειρίες και ιστορίες ζωής τους στη διάρκεια τεσσάρων δεκαετιών.

Τέλος, δεν μπορώ να παραλείψω την αναφορά στη μητέρα μου, Ελισάβετ Βαΐου, η φροντίδα, η επινοητικότητα και η πολύπλευρη στήριξη της οποίας μου δώρισε τις προϋποθέσεις μιας δίολου αυτονόητης και ιδιαίτερα απαιτητικής ακαδημαϊκής καριέρας.